

Sharia en recht: botsing of beschaving?

Recht in moslimlanden is vaak ambivalent maar niet onverenigbaar met streven naar een rechtsstaat

De Academische Boekengids 56, mei 2006, pp. 3-6.

In het beladen debat over moslimfundamentalisme is een onjuist beeld ontstaan van het recht in moslimlanden. Vaak wordt gedacht dat daar een middeleeuwse sharia geldt en wordt toegepast. Onderzoek naar het nationale recht en de sharia in deze landen levert volgens Jan Michiel Otto een heel ander beeld op.

Over de sharia, de gedragsregels van de islam die vaak ouderwets en verwarrend worden aangeduid als 'de islamitische wet', zijn in Nederland de laatste jaren geregeld uitspraken gedaan. Geestelijken, politici, journalisten, deskundigen en andere wetenschappers, alsook de spreekwoordelijke 'man in de straat', hebben zich daarbij flink geroerd. Meestal gebeurt dat in gesprekken en debatten over de islam in Nederland, over allochtonen en integratie. Op de achtergrond speelt daarbij echter voortdurend de vraag mee hoe de sharia zich ontwikkelt in moslimlanden buiten Europa en hoe wij ons daartegenover moeten opstellen. Deze vragen zijn een steeds belangrijker plaats gaan innemen in het beleid op het vlak van mensenrechten, veiligheid c.q. strijd tegen het terrorisme en de ontwikkelingssamenwerking. Maar de vraag is: weten wij wel voldoende over de theorie en praktijk van de sharia in de moslimwereld om een verstandig beleid te voeren? Het onderwerp lijkt zo kolossaal, zo complex en onoverzichtelijk dat menigene zich voor zijn oordeel baseert op recente nieuwsfeiten. Een stevige kennisbasis voor een evenwichtige meningsvorming lijkt te ontbreken. Toch heeft zich de laatste jaren in ons land wel degelijk een mening ontwikkeld over de sharia, die zo dikwijls is herhaald dat zij in brede kring gemeengoed is geworden. Nu men in Nederland blijkens opiniepeilingen banger voor de islam is en er ongunstiger over oordeelt dan elders, is het des te nuttiger te weten of deze meningen, zo nauw verbonden met collectieve angstgevoelens, ook bestand zijn tegen wetenschappelijke toetsing.

Op 12 april is advies nr. 73, *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) aangeboden aan het kabinet. Dit advies is mede gebaseerd op de uitkomsten van het onderzoeksproject 'Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden', dat het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Ontwikkeling heeft uitgevoerd in opdracht van de WRR. Op verzoek van de redactie introduceer ik hierbij de drie boeken die uit dit project zijn voortgekomen. Het eerste boek bevat twaalf uitvoerige landenstudies door verschillende onderzoekers uit binnen- en buitenland. Het tweede boek is een beknopte monografie van Maurits Berger waarin hij laat zien wat de klassieke sharia zegt over een aantal rechtsgebieden en onderwerpen, en vervolgens hoe nieuwere interpretatiemethoden van de islamitische rechtswetenschap of *fiqh* hebben kunnen leiden tot hervormingen van de sharia. De derde publicatie, van schrijver dezes, is deels gebaseerd op de twee genoemde boeken en licht in een vergelijkende analyse toe hoe sharia en nationaal recht zich in de twaalf moslimlanden tot elkaar verhouden, hoe deze verhouding zich historisch heeft ontwikkeld, met name vanaf 1920, wat de huidige juridische stand van zaken is, hoe politieke en maatschappelijke factoren deze uitkomst bepalen, welke *governance*-dilemma's hier spelen en hoe ons buitenlands beleid hiermee op constructieve wijze rekening zou kunnen houden.

In het project is gestreefd naar een evenwichtige landenkeuze. Van de landen in het Midden-Oosten en Noord-Afrika zijn Egypte, Marokko, Saoedi-Arabië, Soedan en Turkije bestudeerd. Uit Centraal- en Zuid-Azië zijn Afghanistan, Iran en Pakistan geselecteerd. In Zuidoost-Azië zijn Indonesië en Maleisië onderzocht; van West-Afrika zijn Nigeria en Mali onder de loep genomen. De auteurs van de gebundelde landenstudies hebben hun omvangrijke studieobject elk volgens een vast stramien geanalyseerd: eerst de historische ontwikkeling in vier perioden om zo conclusies te kunnen trekken over bepaalde trends; vervolgens de actuele stand van zaken op de rechtsgebieden waar het om draait: het staatsrecht, waarin de verhouding tussen staat, recht en religie is vastgelegd; het familie- en erfrecht, dat de betrekkingen tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen regelt; en het strafrecht, waarover de klassieke sharia zulke opmerkelijke bepalingen bevat.

Deze studies gaan impliciet het debat aan met auteurs die de sharia uitsluitend of voornamelijk hebben afgeschilderd als hetzij zaligmakend, hetzij als een snelgroeiend, monsterlijk en griezelig stelsel. Zonder bepaalde ernstige tegenstellingen tussen sharia en mensenrechten uit het oog te verliezen, met een waakzaam oog voor de gevaren van radicalisme en terrorisme, bevatten zij een meer evenwichtig en genuanceerd beeld van de werkelijke rechtsontwikkeling in de moslimwereld. Daarbij passeert een reeks meningen de revue. In deze voorbespreking wil ik enkele daarvan noemen. Tegelijkertijd zal ik de publicaties die uit dit WRR-onderzoek zijn voortgekomen, plaatsen tegen de achtergrond van andere recente literatuur over dit onderwerp. Om te beginnen de eerste veelgehoorde mening:

'De sharia heeft zich de laatste tijd steeds verder uitgebreid en het nationale, op westerse leest geschoeide recht in de moslimwereld verdrongen.'

Deze opvatting heeft sinds de Iraanse revolutie van 1979 aan kracht gewonnen. In de jaren negentig werd zij stellig geponeerd door Samuel Huntington in zijn *Botsing der Beschavingen* en in 2003 door Bernard Lewis herhaald in zijn *Wat is er misgegaan? De betrekkingen tussen het Westen en het Midden-Oosten*. In 1997 schreef Frits Bolkestein in *Moslim in de polder* daarentegen nog, op basis van enkele islamitische zegslieden, op rustige toon over een sharia die zich wel geleidelijk zou liberaliseren. Maar in datzelfde jaar kwam ook Fortuyn's *Tegen de islamisering van onze cultuur* uit, waarin hij de verschillen met de islamitische cultuur scherp neerzette als pijnlijk, onoverbrugbaar en bedreigend. Deze visie, dat de invloed van een barbaarse sharia steeds verder toenam, werd snel dominant in Nederland. Het klimaat sloeg om. Geen van deze vier auteurs was echter in de positie geweest een studie te maken van de werkelijke rol van de sharia en haar verhouding tot het nationale recht in moslimlanden. De serieuze belangstelling hiervoor in de westerse wereld, buiten de kringen van enkele wetenschappelijke specialisten, begint nu pas op gang te komen. De ervaringen van Amerikaanse juristen vanaf 2001 met de sharia in Afghanistan en Irak spelen daarbij een rol; ze zijn leerzaam en stemmen tot bescheidenheid. Steeds weer blijken ze immers uit te komen op tweeslachtige compromissen tussen sharia en nationaal recht.

In een vorig jaar verschenen Amerikaans werk werd een eerste poging gedaan om aan de hand van ontwikkelingen in acht moslimlanden de verbreiding van de sharia in kaart te brengen. Het boek *Radical Islam's Rules. The Worldwide Spread of Extreme Shari'a Law* onder redactie van Paul Marshall, besteedt in afzonderlijke hoofdstukken aandacht aan de sharia in Saoedi-Arabië, Iran, Pakistan, Soedan, Nigeria, Maleisië, Indonesië en Afghanistan. Marshall is verbonden aan het Center for Religious Freedom van Freedom House, een pressiegroep die strijd voert tegen de 'imposition of harsh Islamic law in the new Iraq and Afghanistan and opposes blasphemy laws in Muslim countries that suppress more tolerant and pro-American Muslim thought'. Het Centrum opereert dus in het hart van de Amerikaanse buitenlandse politiek. Het boek biedt een aaneenschakeling van zorgelijke ontwikkelingen en dramatische incidenten die menig krantenlezer en lid van Amnesty International maar al te bekend voorkomen. Marshall trekt in een inleidend hoofdstuk een aantal algemene conclusies. Eén daarvan luidt dat in de afgelopen vijftientig jaar het aantal landen geregeerd door 'a radical version of sharia' is toegenomen. Maar wie de moeite neemt om zowel de inleiding als de landenhoofdstukken goed te lezen, merkt al snel op dat Marshall geregeld afstand neemt van zijn eigen landenauteurs door andere conclusies te trekken.

Terwijl Peter Riddell over Indonesië schrijft dat er een ambigue situatie bestaat, waarin bepaalde groepen de sharia op de agenda zetten terwijl andere moslims zich daartegen verzetten, concludeert Marshall dat de radicale versie van de sharia is bevorderd door 'creeping constitutional and legislative change'. Het enige echt relevante constitutionele feit vermeldt hij niet, namelijk dat in augustus 2002 in het grote debat na Suharto's val, een democratisch gekozen volksvertegenwoordiging met overweldigende meerderheid de door enkele partijen beoogde islamisering van het rechtssysteem heeft weggestemd.

Dit boek geeft evenmin een evenwichtig beeld van de situatie in andere moslimlanden. Bij gebrek aan recenter nieuws over de toepassing van de sharia moet Soedan het doen met uiteenzettingen over de excessen die er in 1983-1985 in naam van de sharia plaatsvonden. Over Pakistan vermeldt Marshall wel dat in 1979 barbaarse shariastraffen als steniging en amputatie zijn ingevoerd in het rechtssysteem, maar hij deelt ons niet mee dat volgens zijn auteur, Maarten Barends, dergelijke straffen in de praktijk niet worden uitgevoerd maar vooral een hoge symboolwaarde hebben.

Het voorwoord van Marshalls boek is van de hand van niemand minder dan oud-CIA-directeur R. James Woolsey. Daarin stelt hij dat nu 'wij' het communisme hebben verslagen, we op dezelfde wijze ook de islamistische ideologie zullen overwinnen ('islamisme' en 'islamistisch' zijn moderne aanduidingen van activistisch islamitisch fundamentalisme). De strijd gaat tegen 'a program for the restoration of a unified Muslim *ummah*, ruled by a new Caliphate, governed by reactionary Islamic shari'a law, and organized to wage jihad on the rest of the world'. Terrorisme, de hele moslimwereld, het kalifaat en de reactionaire sharia vormen een gigantische, levensbedreigende samenzwering en dus moeten we daarmee de strijd aanbinden. Dat is de kern van de beleidsaanbevelingen van Marshalls boek aan het State Department.

'OVER HET GEHEEL GENOMEN LIJKEN DE VOORBEELDEN VAN VERSTATELIJKING,
LIBERALISERING EN MATIGING BINNEN DE NATIONALE RECHTSSYSTEMEN
RUIMSCHOOTS OP TE WEGEN TEGEN DIE VAN HET OPRUKKEN VAN EEN EXTREME
VERSIE VAN DE SHARIA.'

Het WRR-onderzoek is systematischer en ambitieuzer dan Marshalls studie. Op basis van honderden bladzijden van gedocumenteerde landenstudies over trends in wetgeving, bestuur, rechtspraak, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, wordt geconcludeerd 'dat de islamisering van het recht na 1985 in de meeste moslimlanden niet heeft doorgezet'. In de jaren negentig en na 2000 blijft de eeuwenoude rechtspolitieke strijd over de rol van de islam in het recht in de meeste moslimlanden weliswaar levend. Maar tegelijk gaat de moslimwereld ook verder met de opbouw van rechtsstaten en erkenning van mensenrechten. Over het geheel genomen lijken de voorbeelden van verstatelijking, liberalisering en matiging binnen de nationale rechtssystemen ruimschoots op te wegen tegen die van het oprukken van een extreme versie van de sharia.

Elke landenstudie biedt in dit opzicht verrassende inzichten. In Iran stelde Khomeini zelf vast dat zijn

besluiten indien nodig ook buiten de sharia mochten treden. Soedan heeft sinds 1998 een grondwet met een gematigd karakter. In Egypte en Marokko heeft de liberalisering van het familierecht doorgezet. Afghanistan heeft de belangrijkste mensenrechtenverdragen geratificeerd en verklaart wetgeving die strijdt met de verdragsverplichtingen onrechtmatig. Het islamitische Mali is een even seculiere staat als Turkije. Hoewel in Noord-Nigeria in 2000 op opzienbarende wijze de sharia werd ingevoerd, heeft dat dankzij ingrijpen van het islamitische gerechtshof aldaar niet tot daadwerkelijke tenuitvoerlegging van stenigingstraffen geleid.

Politieke partijen of groeperingen die het afgelopen decennium voor strikte invoering van de sharia hebben gepleit, zoals de MMA in Pakistan en de PAS in Maleisië, hebben bij de laatste verkiezingen dramatisch verloren. Ook in Indonesië kregen dergelijke partijen geen erg grote steun in 2005. De sharia geldt in het grootste moslimland niet als 'basis van het nationale rechtssysteem'. De meeste en bekendste voorbeelden van islamisering van het recht blijken te dateren van de jaren zeventig en tachtig. Maar er zijn ook latere voorbeelden, zoals in de jaren negentig de Taliban in Afghanistan en een deel van het Pakistaanse strafrecht, en in 2000 Noord-Nigeria. Ook het huwelijksrecht van Maleisië is in 1994 weer conservatiever geworden. In enkele deelstaten van dat land bestaan omstreden regionale experimenten, evenals in Indonesië, met name in Atjeh - verplichte hoofddoek en nu en dan vooral symbolische stokslagen. Vooral nog controleert, en in feite beperkt, de nationale wetgever of hoogste rechter deze ontwikkelingen. In de meeste moslimlanden ziet de geofende waarnemer de laatste vijftig jaar strijd, of op zijn minst schermutselingen, op een aantal rechtspolitieke fronten. Winnen of verliezen, actie of rust, het komt beurtelings op alle fronten voor. De hierboven gecursiveerde uitspraak, hoe vaak ook herhaald, houdt dan ook geen stand in het licht van systematisch wetenschappelijk onderzoek.

'Indonesië is dan misschien net als Turkije en Mali een gematigd moslimland, maar in Pakistan is in 1979 toch officieel de islamitische wet ingevoerd. Daar hebben de radicale moslims hun zin gekregen en je ziet waartoe dat heeft geleid.'

Het is inderdaad zo dat in 1979, het jaar van Khomeini's islamitische revolutie in Iran, ook in Pakistan een grote omwenteling plaatsvond. Generaal Zia ul-Haq voerde per decreet het klassieke islamitische strafrecht in, met draconische straffen als steniging en amputatie. In hetzelfde jaar viel Rusland overigens Afghanistan binnen, en besloot Zia met hulp van Saoedi-Arabië en de Verenigde Staten het Afgaanse verzet te steunen en daartoe de Taliban te creëren. Maar de invoering van 'de' islamitische wet in Pakistan begon eerder. In de eerste grondwet van 1956 stond al de bepaling dat de sharia de toetssteen is voor al het nationale recht. Desalniettemin werd in 1961 een relatief liberale familiewet aangenomen die geldt tot op de dag van vandaag. Het zijn vooral de in de traditie van de *common law* getrainde Pakistaanse juristen geweest die vanaf de oprichting van de staat tot heden door interpretatie en uitvaardiging van *case law* de praktische inhoud van de genoemde wetten hebben bepaald.

In het onlangs verschenen boek *The Role of Islam in the Legal System of Pakistan* doet Martin Lau, verbonden aan de rechtenfaculteit van de Londense School of African and Oriental studies (SOAS), boeiend verslag van de juristenstrijd die dit sinds de jaren vijftig tot heden heeft opgeleverd, vooral binnen de rechterlijke macht. Lau laat zien hoe en waarom de hoogste rechters van Pakistan in al die jaren nog nooit een vonnis tot steniging of amputatie hebben uitgevaardigd of goedgekeurd. Hij noteert als trend dat de rechterlijke macht steeds meer juridische mogelijkheden heeft gegeven aan vrouwen die willen scheiden. In 2002 heeft de hoogste rechter een drastische invoering van het islamitisch bankieren - al in de jaren tachtig formeel afgekondigd - een voorlopig halt toegeroepen.

Laus werk laat zien dat de zes jaren van 1979 tot 1985 de hoogtijperiode vormden van de islamistische rechters die het rechtssysteem drastisch wilden hervormen in de richting van de klassieke sharia; daarna moesten zij het vaak afleggen tegen een meerderheid van andersdenkende collega's. Radicale moslimleiders hebben bij dit alles decennialang tandenknarsend moeten toezien en genoegen nemen met concessies in de wetgeving op andere terreinen. Zo is mede op hun aandrang de constitutionele positie van de Ahmadiyya als godsdienstige minderheid ernstig verzwakt, zijn er zware straffen op blasfemie gesteld en is in de jaren negentig het bij de waarden van traditionele stammen aansluitende 'bloedgeld' en 'oog om oog' weer ingevoerd in de strafwetgeving. Het wachten is op wetenschappelijke studies over de implementatie van deze wetgeving, en, uiteraard, op de volgende zetten in deze langdurige krachtmeting. Maar de opvatting dat de radicalen en 'de sharia' het hebben gewonnen, is onjuist.

'In die landen waar de sharia als hoogste wet is ingevoerd, als het geldend recht voor alle moslims, is de positie van de vrouw natuurlijk ernstig achteruitgegaan.'

Uit het vergelijkend onderzoek komt scherp naar voren dat wie stelselmatig spreekt van de sharia als 'het recht' voor 'alle moslims' een onjuiste indruk van uniformiteit wekt. In Egypte is de sharia in 1981 als 'voornaamste bron' voor het rechtssysteem ingevoerd, maar in 1979, 1985 en 2000 is de rechtspositie van vrouwen er aantoonbaar verbeterd. In Iran daarentegen is na de islamitische revolutie van 1979 hun rechtspositie ernstig verslechterd; ook daar kan men in de landenstudie overigens een zekere dynamiek na 1979 constateren. Om dergelijke verschillen in de feitelijke betekenis van 'de sharia' te begrijpen, is inzicht vereist in de beweegredenen en argumentaties van de verschillende politieke en rechtsinstellingen. Wat naast alle verschillen de moslimgemeenschap wel lijkt te verbinden, is de algemene acceptatie van de sharia in een meer abstracte zin, namelijk als het plan dat Allah heeft voor

de mensen. De sharia in haar klassieke, middeleeuwse vorm, met stenigingen, slavernij en volledige onderwerping van de vrouw, wordt vooral door zeer conservatieve geestelijken en kleinere extreme groepen gepropageerd. Wat in de realiteit dus rest, is een multiële sharia, een veelheid aan verschillende interpretaties door verschillende sociale groepen en gezagsdragers. Deze duiden hún interpretatie zelf wel steevast aan als 'dé sharia'.

'UIT HET VERGELIJKEND ONDERZOEK KOMT SCHERP NAAR VOREN DAT WIE STELSELMATIG SPREEKT VAN DE SHARIA ALS "HET RECHT" VOOR "ALLE MOSLIMS" EEN ONJUISTE INDRUK VAN UNIFORMITEIT WEKT.'

Het overgrote deel van het nationale recht in de bestudeerde moslimlanden ondervindt echter überhaupt geen herkenbare rechtstreekse invloed van de klassieke sharia. Wat zou shariakiesrecht, shariamilieurecht of shariamerkenrecht moeten zijn? Wat betekent het dan als sharia 'de basis' of 'de voornaamste bron' van het rechtssysteem wordt? Maurits Berger legt in zijn boek uit hoe bijvoorbeeld in Egypte het nationale recht op subtiele wijze 'islamitisch' is geworden. Een staatscommissie kende het predikaat 'op de sharia gebaseerd' toe aan alle nationale wetten - veelal gemodelleerd naar andere nationale, zo men wil 'westerse' wetten - die 'niet in strijd' zijn met 'de sharia'. Omdat de sharia volgens de Egyptische rechters slechts voor zeer weinig onderwerpen werkelijk vaststaande bindende regels kent, kan de meeste nationale wetgeving dus eenvoudig als 'islamitisch' worden beschouwd. Dit is een belangrijke rechtspolitieke verdedigingslinie van de regering tegen aanvallen van fundamentalisten.

Het terrein waarop moslims het meest merken van de sharia is zonder twijfel het familie- en erfrecht. In de meeste landen geldt in het familierecht de zuivere, klassieke sharia al lang niet meer. Daarin kon de man vier vrouwen trouwen, onbeperkt zijn vrouw verstoten, zonder vorm van overheidstoezicht, terwijl de vrouw vaak zeer moeizaam op eigen initiatief echtscheiding kon verkrijgen. Vandaag de dag geldt nationaal familierecht, waarvoor de wetgever zich op een bepaalde, meer of minder modernistische interpretatie van de sharia heeft vastgelegd. In Tunesië leidde die interpretatie bijvoorbeeld tot het afschaffen van polygamie, in Indonesië tot de bepaling dat monogamie vooropstaat en polygamie slechts onder specifieke voorwaarden mogelijk is. Slechts in drie van de twaalf onderzochte landen mag de man eigenmachtig en zonder formele verplichtingen een tweede, derde of vierde vrouw trouwen. Elders moet men van staatsinstanties toestemming krijgen, aan bepaalde voorwaarden voldoen en in elk geval het huwelijk laten registreren. Langzaam maar zeker neemt de greep van de staat ook op het familierecht toe. Doorgaans heeft dit gezorgd voor enige verbetering van de rechtspositie van vrouwen. Maar in de twee landen waar de geestelijkheid de staatsmacht geheel of voor een groot deel in handen heeft, Saoedi-Arabië en Iran, heeft dit juist geleid tot zeer conservatieve interpretaties.

Daarnaast werkt in een aantal moslimlanden het pre-islamitische gewoonterecht nog door. Veel van de dramatische excessen die zich in Afghanistan en Pakistan hebben afgespeeld, komen daaruit voort. In zogenaamde dorpsrechtspraak zijn na flagrante schending van shariaregels van straf- en bewijsrecht vrouwen 'veroordeeld' tot barbaarse straffen, die terecht wereldwijde verontwaardiging oproepen. Hoewel plegers van zulke daden zich vaak op de islam en de sharia beroepen, gaat het, net als in het geval van terroristen, onmiskenbaar om ernstige overtreders van nationale wetgeving, die bovendien volgens de meest gangbare interpretaties shariabepalingen schenden.

'VERGELIJKENDE VN-STATISTIEKEN OVER DE POSITIE VAN DE VROUW LATEN GEEN DUIDELIJK VERBAND ZIEN TUSSEN EEN GROTE ROL VOOR DE SHARIA EN EEN ZWAKKERE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN DE VROUW IN ONDERWIJS, WERKGELEGENHEID, POLITIEKE PARTICIPATIE ENZOVOORTS.'

Afgezien daarvan zijn er talrijke voor vrouwen zorgelijke ontwikkelingen en excessen die voortkomen uit toepassing van op de sharia gebaseerd recht. Maar men moet toch oppassen met grove generalisaties. Vergelijkende VN-statistieken over de positie van de vrouw laten geen duidelijk verband zien tussen een grote rol voor de sharia en een zwakkere maatschappelijke positie van de vrouw in onderwijs, werkgelegenheid, politieke participatie enzovoorts. Uit de *Gender-related development index* van het Human Development Report 2005, waarop landen wat betreft de positie van de vrouw gerangschikt zijn van hoog (1) tot laag (160) blijkt dat onder de islamitische landen sommige die strenger in de leer zijn, zoals Koeweit (44) of Saoedi-Arabië (77), aanmerkelijk beter scoren dan seculiere landen als Turkije (94) en Mali (136). Iran (99) scoort weer hoger dan christelijke landen als Bolivia (113), Zambia (120), Zuid-Afrika (120), Ghana (138), Rwanda (159) of Angola (160) en dan hindoeïstische landen als India (127) en Nepal (136). Communistische en ex-communistische landen met strikt-seculiere, atheïstische rechtstradities als China (85), Georgië (100) en Vietnam (108) blijven op deze lijsten ook achter bij de meeste Arabische Golfstaten. Deze verschillen maken aannemelijk dat heel andere factoren dan religie grote invloed uitoefenen.

'Als in een land de sharia formeel de hoogste wet of de voornaamste rechtsbron is geworden, heeft de rechtsstaat het onderspit gedolven.'

'IN HET TYPE "OVERGANGSMAATSCHAPPIJ" DAT MEN VINDT IN DE MEESTE ONTWIKKELINGSLANDEN, INCLUSIEF DE MOSLIMWERELD, SPELEN VAAK HEEL VERSCHILLENDE SOORTEN NORMEN TEGELIJKERTIJD EN NAAST ELKAAR EEN ROL.'

Ongeveer de helft van de twaalf onderzochte constituties kent bepalingen die een 'islamitische staat' vestigen of de 'sharia als (een of) bron van wetgeving' erkennen. Uit het onderzoek blijkt dat deze grondwetsbepalingen in juridisch opzicht zeer dubbelzinnig blijven als ze niet door een wetgever, bestuurder of rechter nader worden geconcretiseerd. Men kan er alle kanten mee op. Daarom is er vaak decennialang strijd over. De meeste moslimlanden hebben namelijk ook een modern staatsrecht. Elke burger wordt geacht dezelfde grondwet en de nationale wetten te gehoorzamen, en daarmee ook tal van mensenrechten te respecteren die daarin zijn opgenomen. Het staatsrecht van moslimlanden heeft dus vaak een dubbele basisnorm. Deze ambiguïteit vormt overigens wel vaak een goede afspiegeling van de heersende maatschappelijke waarden en normen. In het type 'overgangsmaatschappij' dat men vindt in de meeste ontwikkelingslanden, inclusief de moslimwereld, spelen vaak heel verschillende soorten normen tegelijkertijd en naast elkaar een rol: gewoonterecht, sharia, oud koloniaal recht, nationaal recht, internationale mensenrechten. In de wetenschappelijke literatuur heet dit *rechtspluralisme* of *polynormativisme*. Het zijn in deze situatie doorgaans wetgevers, bestuurders, rechters en gewone burgers die in concreto moeten bepalen hoe men met deze verschillende bronnen tot juridisch aanvaardbare oplossingen komt. In de meeste landen acht men het niet wijs over deze tegenstellingen een totaal conflict aan te gaan. Er wordt dan van geval tot geval een modus gevonden, vaak een mengvorm.

'De corruptie en arrogantie van de politieke leiders én de sharia houden de vestiging van een democratische rechtsstaat tegen.'

Uit de twaalf landenstudies blijkt dat de politieke en maatschappelijke context van de rechtsontwikkeling zeer complex is. De rechtsstaat is niet snel kant-en-klaar te produceren, door welke regering ook. Net als andere ontwikkelingslanden hebben de meeste moslimlanden rechtssystemen die worden geplaagd door gefragmenteerde en inconsistente wetgeving, repressief bestuur, gebrekkige kennis, onderbezetting, te weinig middelen, corruptie en willekeur, en slechte toegang tot rechtbanken. Daarom zijn traditionele en informele normsystemen voorshands nog vaak onmisbaar in de juridische eerstelijnszorg. Ook de juridische ontwikkelingssamenwerking houdt daarmee nu steeds vaker rekening.

De politieke islam is in de moslimwereld oud en diepgeworteld. Bij de opkomst van de eerste moslimrijken vanaf de achtste eeuw bleek al spoedig dat het voor de legitimiteit van vorstelijk gezag essentieel was dat zij regeerden 'ter handhaving van de sharia'. Dat de vorsten naast de expliciet voorgeschreven shariaregels ook tal van eigen wereldlijke wetten en besluiten uitvaardigden, werd algemeen geaccepteerd mits zij 'niet in strijd met' de sharia kwamen. Daarmee kregen de nationale rechtssystemen een dualistisch karakter en werd de interpretatie van de sharia een zaak van de eerste politieke orde. Oppositiebewegingen in de moslimwereld probeerden dus vaak een zittende sultan of kalief als onislamitisch af te schilderen en te propageren dat dat onislamitische gedrag tevens de oorzaak was van de problemen van het land en de mensen. Tussen de politieke leiders van de staat en de geestelijkheid ontstond een permanente spanning over de vraag wie van hen het laatste woord heeft in de interpretatie van de sharia. De bewegingsvrijheid van regeringen wordt hierdoor beperkt en democratisering dwingt hen alleen maar tot nog grotere behoedzaamheid. De meeste regeringen bevinden zich in vijf lastige *governance*-dilemma's. Welke koers zij ook kiezen ten aanzien van democratisering, rechtsstaat, islamisering, privatisering en buitenlands beleid jegens het Westen, er blijken steeds ernstige nadelen aan verbonden te zijn.

De ambivalente stand van zaken in de nationale rechtspolitiek correspondeert in zekere zin met de zo heterogene maatschappelijke werkelijkheid in dorpen en stadswijken. Die is nu eenmaal niet uitgekristalliseerd in de ene of andere richting. Velen gaan bij disputen op zoek naar bruikbare elementen in verschillende bronnen en typen van recht voor een beslissing en motivering die lokaal aanvaardbaar is. Zo gaan bevolking, bestuurders en rechters vaak op een wonderbaarlijk pragmatische en 'moderne' wijze om met het rechtspluralisme. In de grote nationale en internationale debatten over sharia en recht hoort men de stem van deze 'zwijgende pragmatische meerderheid' zelden, maar in de rechtsantropologische literatuur komt zij vaak duidelijk naar voren. Recente studies als John Bowens *Islam, Law and Equality in Indonesia*, gesitueerd in de Atjehse hooglanden, en Lawrence Rosens veldonderzoeken over Marokko, geven bijvoorbeeld een diep inzicht in dergelijke processen.

In het licht van deze politiek-bestuurlijke en maatschappelijke context is de door een aantal westerse politici en activisten gekoesterde gedachte dat door middel van extern geïnitieerde *regime changes* democratische, shariavrije, stabiele rechtsstaten kunnen worden gevestigd in het Midden-Oosten, niet erg aannemelijk.

'WANNEER WE IN NATIONALE RECHTSSYSTEMEN VAN VANDAAG NAAR DE VELE MODERNISTISCHE INTERPRETATIES KIJKEN, ZIEN WE VERSIES VAN DE SHARIA DIE MET VERREWEG DE MEESTE ELEMENTEN VAN HET RECHTSSTAAT-BEGRIJP ZIJN TE VERENIGEN.'

Ten slotte de vraag: is anno 2006 'de' sharia verenigbaar met 'de' democratische rechtsstaat? Is de sharia bijvoorbeeld verenigbaar met de mensenrechten, die een integraal onderdeel vormen van die rechtsstaat? In mijn studie behandel ik de verschillende posities tegenover deze vraag, zowel in de moslimwereld als in het Westen. Marshall en Woolsey menen uiteraard dat dit niet het geval is. Om dat te beargumenteren, moeten zij wel goochelen met de termen 'sharia' en 'extreme version of sharia', die

zij bijna ongemerkt als synoniemen gebruiken. Maar dat is nu juist een essentieel deel van het debat: de sharia heeft, zoals gezegd, in de praktijk vele verschillende betekenissen gekregen. Vele regels uit de klassieke, middeleeuwse versies zijn inderdaad volstrekt onverenigbaar met tal van elementen van ons rechtsstaat-begrip. Maar wanneer we in nationale rechtssystemen van vandaag naar de vele modernistische interpretaties kijken, zien we versies van de sharia die met verreweg de meeste elementen van het rechtsstaat-begrip zijn te verenigen. Nu kan men op basis van werken van de per definitie dogmatisch ingestelde islamitische schriftgeleerden redeneren dat zulke liberale versies slechts door enkele modernisten worden onderschreven en dus nauwelijks relevant zijn. Maar dan zou men drie voornaamste actoren over het hoofd zien: ten eerste de staat, met zijn parlementen, overheden, rechterlijke instellingen; ten tweede de gewone mensen, de pragmatische *silent majority* van vele moslimlanden; en ten derde de beroepsgroep der juristen, van wie velen de *rule of law*, de rechtsstaat, en de mensenrechten aanhangen.

Wel blijft er in de nationale rechtssystemen van de niet geheel seculiere moslimlanden een aantal – per land verschillend, min of meer ernstige – tegenstellingen tussen sharia en mensenrechten bestaan. Deze spitsen zich toe op belangrijke rechten als het non-discriminatiebeginsel, de godsdienstvrijheid en de integriteit van het menselijk lichaam. Uit de trends in de rechtsontwikkeling in de twaalf onderzochte landen blijkt echter dat van een algemene, uniforme en absolute onverenigbaarheid van ‘de sharia’ met ‘de rechtsstaat’ op deze punten geen sprake is.

Het bovengenoemde onderzoeksproject heeft ook geleid tot voorzichtige suggesties voor buitenlands beleid. Gepleit wordt voor een bewust, goed onderbouwd beleid ten aanzien van de moslimwereld, met een scherp oog voor de genoemde verhouding tussen sharia en nationaal recht. Buiten- en binnenlandse contexten zijn daarbij vervlochten. Een extremistisch en destructief gebruik van de sharia dient door Nederland en Europa scherp veroordeeld en waar nodig hard aangepakt te worden; op een gematigd en constructief gebruik van de sharia kan men ook gematigd en constructief reageren. Met dat laatste kan men de neerwaartse spiraal van de verslechterende betrekkingen proberen om te buigen. Invoering van de sharia is maar al te vaak bedoeld als een anti-westers statement en bepaalde anti-westerse gevoelens in de moslimwereld zijn in de loop van de geschiedenis natuurlijk ook opgeroepen door het gedrag van westerse landen. Overigens is de lijn die al vele jaren wordt uitgedragen in de internationale toezichtorganen van VN-mensenrechtenverdragen een goed voorbeeld van zinvol beleid, zoals het onderzoek laat zien. Daar worden periodiek de rapportages van moslim- en andere landen over hun implementatie van bijvoorbeeld het Verdrag tegen vrouwendiscriminatie, het Verdrag tegen foltering en het Verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten, zakelijk, kritisch en waar mogelijk constructief besproken.

De weg naar de rechtsstaat is voor de meeste moslimlanden, zoals voor alle ontwikkelingslanden, nog lang en bochtig, en voert langs een aantal gevaarlijke passages. Maar voor wie zich onderweg angstig blijft vastklampen aan eenzijdige meningen over sharia en recht die zijn gefalsifieerd, loopt de weg dood. En dat kan toch niemands bedoeling zijn.

Jan Michiel Otto is hoogleraar-directeur van het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Ontwikkeling, onderdeel van de juridische faculteit van de Universiteit Leiden. Hij deed onderzoek in onder meer Egypte en Indonesië. Zijn boek *Sharia en nationaal recht verscheen* op 12 april 2006 als onderliggende studie bij het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat op die datum aan de regering is aangeboden.

Besproken boeken:

Klassieke sharia en vernieuwing
door **M.S. Berger**
WRR-Webpublicatie nr. 12.
Amsterdam University Press. Amsterdam 2006.
102 pag., € 22,50

Radical Islam's Rules. The Worldwide Spread of Extreme Shari'a Law
door **Paul Marshall (red.)**
Rowman & Littlefield Publishers. Lanham, MD 2005.
248 pag., € 33,05

Sharia en nationaal recht - Rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat
door **J.M. Otto**
WRR-Verkenning nr. 11.
Amsterdam University Press. Amsterdam 2006.
248 pag., € 39,50

Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden
door **J.M. Otto, A.J. Dekker en L.J. Van Soest-Zuurdeeg (red.)**
WRR-Webpublicatie nr. 13.
Amsterdam University Press. Amsterdam 2006.
390 pag., € 57,50

The Role of Islam in the Legal System of Pakistan
door **Martin Lau**
Brill Academic Publishers. Leiden 2006.
viii + 250 pag., € 121,90

Literatuur:

- **F. Bolkestein** (1997). *Moslim in de polder. Frits Bolkestein in gesprek met Nederlandse moslims*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- **J. Bowen** (2003). *Islam, Law and Equality in Indonesia. An Anthropology of Public Reasoning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **W.S.P. Fortuyn** (1997). *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Utrecht: Bruna.
- **S.P. Huntington** (1998). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Touchstone.
- **B. Lewis** (2003). *The Crisis of Islam. Holy War and Unholy Terror*. Londen: Weidenfeld & Nicholson.